

Koroška narečja kot most do slovenskega knjižnega jezika

1. Uvod

Do dialektologije, najpomembnejše veje slovenskega jezikoslovja, imajo današnji jezikoslovci bolj mačehovsko razmerje, ker se posvečajo predvsem knjižnemu jeziku in njegovim teorijam, živi jezik pa, ki prihaja iz »božjih« ust — vox populi vox dei —, žal ni deležen tiste pozornosti, ki mu gre. Narečja so uzaveščeni jezikovni sestavi, ne pa priučeni kakor knjižni jezik. Zato bi bilo prav, če bi narečje vsak, ki ga obvlada — ne zna ga vsakdo —, gojil doma pa tudi v javnosti, če ni ravno slavnostni ali pogrebni govornik. Narečja kot podsestavi enakovredno izražajo jezikovni svet posameznika v njegovi najmanjši pokrajinski in krajevni enoti in na tej najmanjši, ne več deljivi sistemski jezikovni ravni še najbolj ustrezajo tistemu, kar je W. v. Humboldt imenoval »innere Form«, »innerer Sprachsinn« — romantično rečeno so torej še najbolj v »duhu« tistega jezikovnega sestava, v katerega se uvrščajo. Sem sodijo besednopomenske posebnosti jezika, pa tudi frazeologija in pregovori, za katere v drugem jeziku ni neposrednih ustreznic, saj vsak jezik členi svet po svoje. Na nekatere razlike med nemščino in slovenščino je opozoril Hafner (1980: 18f).

Če vzamemo npr. selsko *qáči réj hórta pu vósz pa qáči čápútəli māj* (po *vósz* = po logu, *čápútəl* = čop las), s tem prvi trenutek gotovo ne bi vedeli kaj početi, če ne bi že prej vedeli, za kaj gre, ne vsebinsko, ne slušno. Ali nekaj primerov iz domačega, do pred kratkim popolnoma patriarhalnega sveta pod Obirjem, npr. *púst q pa zəəbrut*. Kdo danes še pozna zebrot (Hohlzahn), o katerem pravimo, da se v *vsâq žit uséərje*, oziroma *zəəbrut bábe ni dôbu, j pa djâv: se m pa v žit usrəv, da v me vsâqa švâtava*; ali iz živalskega sveta: *svjĭ hñət*, 'svinjo gnati', v prenesenem pomenu pomeni 'ne dobiti odveze pri spovedi' — pravzaprav velika kazen za vse neporočene *če se nə vžénš, buš na sórdi dēən svjĭ jézdu*, se glasi dokaj huda groznja, ki se je vsi reveži prestrašijo. Ali uganka: *prėda mājžəl, zádá rájžəl, v srėd pa qóədelə*. Treba bi se bilo spoznati na kmetovanje v starih časih in uganili bi, da gre za mačka. Takih in podobnih primerov je še dosti (glej Karničar 1992), v knjižnem svetu pa manj; bili pa bi lahko, če bi jih upoštevala leksikografija in literatura 19. stol., ko so bila narečja še rezervoar, iz katerega je črpal knjižni jezik. Zdaj jih očitno čaka le še sedmina, kajti jezik je živ organizem in vstajenja od mrtvih zanj na tem svetu ni.

Krajevni govor je tista le še na idiolekte deljiva sistemska enota, s posebnostmi na glasovni, besedni in skladenjski ravnini, ki nam omogoča brezhibno sporazumevanje doma in v najbližji okolici, in sicer tako, da z manj sredstvi in besedami kot v knjižnem jeziku, zato pa z večjo večpomenskostjo in ekspresivnostjo odlično izhajamo, sicer bi morali nadomeščati manjkajoča sporočila z znakovnim jezikom kakor gluhonemi, kar pomeni, da ponoči ne bi bilo sporazumevanja. Takega pojava pa ni opaziti. Narečja niso zanemarljiva socialna vrst, na to je pred kratkim opozorila tudi Smoletova (1993: 233), jezik nekih revežev, dekel, hlapcev in ibržnikov, marveč enakredni podsestavi s polno funkcionalnostjo na zemljepisno omejenem območju. Pri njihovem opisovanju smo doslej zaradi strukturalistične metodologije izhajali iz idealne postavke, da gre pri tem za homogene jezikovne

podsestave, zdaj pa se bolj zavedamo njihove heterogenosti z vsemim diatopičnimi, diastratičnimi in diafazičnimi razlikami (Coseriu 1970).

Diatopične razlike se kažejo v porazdelitvi bogate sopomenskosti poimenovanj za isto stvar, recimo od vzhoda proti zahodu Koroške: modliti — žebrati — petati, teden — nedelja, aržet — devžak — tošnja — tošen — žok, marnovati — pomnati — marnjevat — žeberiti itd. (glej SFb 1: 237-307); diastratične v različnem izražanju glede na pripadnost družbenim in kulturnim pastem (dnevni migrant bo imel v svojem besedišču več izposojenega in nepotrebne citatnega besedišča kakor pa tisti, ki nikoli ni živel zunaj domačega kraja dalj časa; tudi kulturnik, ki ima višjo jezikovno zavest, se bo vedno spraševal, kako bi misel izrazila denimo njegova babica, in si bo belil glavo, kako bi se reklo še bolj po domače, brez tujk, ki niso zmeraj potrebne, včasih pa, kajti izposojenk je več vrst — tak n.pr. zlasti v Podjuni splošno sprejeti in udomačeni »jarmak« še dolgo ni isto kot nepotrebni »kleterštajk« (po domače najbrž »steza za plezanje«, knjižno pa »plezalna steza«), o katerem je bilo letos zaslediti po časopisju upravičeno polemiko. V Tezavrusu slovenskega ljudskega jezika na Koroškem (doslej izšel do črke F) uporabljamo pri izposojenkah 5 kvalifikatorjev: 0 = beseda je v splošni rabi, 1 = beseda s strokovnega področja, za katere ni domačih izrazov, 2 = tuje motivirane (uprava) ali stimulirane besede (povpraševalec), 3 = besede z aktualizirano stilno vrednostjo, citatne besede, 4 = spontane jezikovne inovacije in 5 = besede, ki jih kompetentni govorniki ne uporabljajo in se ne uvrščajo v navedeno shemo (Thesaurus).

Diafazične razlike pa so v izbiri stilnih sredstev; tako se bosta dva možakarja pogovarjala drugače, če bosta trezna, kakor bi se, recimo, če bi bila »narezana«, »nasekana«, »nalimana«, »nadelana«, »natreskana« in še kaj, če navedem le nekaj primerov s predpono na-. Včasih zadošča kar monolog, kot v primeru Kapelčana, ki je trezen dejal: *han hvāži ha m dějte, pól pa hrem za hrāšqe frāve drōve cépt*. Po tretjem kozarčku pa je menda dejal: *naj hune hrāšqe mǎ rhe qar sáme drōve cépij, če hōčej*. Ko je tistega zvrnil, je dejal: *še hanēha mǎ dějte, bom pa pól šov za hune bābe drōve cépt*.

2. Predsodki in odnos do narečij

Da narečjem ne posvečamo pozornosti, ki jo zaslužijo, so krivi tudi stari predsodki, da so grda; to prihaja predvsem iz nemško govorečega sveta; tam so veljala že od nekdaj za nekaj manjvrednega. Grdo ni kajpak nič drugega kakor trditve sama, da obstajajo lepi in grdi jeziki. V mitologijo spadajo tudi trditve, da bi bili nekateri jeziki pomembnejši kakor drugi. Razumljivo je, da so bili v zgodovini nekateri jeziki uglednejši in z večjo praktično koristjo, to pa je bilo povezano z vodilno vlogo nekaterih narodov, ne s sestavo jezika. Ocenjevati jezike po gospodarskem in političnem vplivu njihovih govorcev nikakor ni jezikoslovno merilo, ker bi po tej logiki morala biti nemška nemščina boljša od avstrijske, ameriška angleščina boljša od angleške, »slovenska« slovensčina pa višja kategorija od koroške (to zadnje recimo da bi skoraj veljalo). Mimo so časi Karla V. (vladal od 1519-58), ki je govoril z moškimi francosko, z damami italijansko, z Bogom špansko, s konji nemško, angleščina pa je bila tedaj še precej »na psu«.

Drugo vprašanje pa je vloga angleščine kot *linguae francae*, ki čedalje bolj izpodriva manjše jezike, tudi nemščino, in tako pomaga varčevati mednarodnim organizacijam in vladam pri izplačevanju honorarjev prevajalcem in večjezičnim tajnicam.

Za Nemce so narečja še v 17. stol. veljala kot defektna: *Omnibus dialectis aliquid vitiosi inest...* (V vseh narečjih je nekaj slabega — kratka, so jezik drhali — Löffler /1980; 14/ citira Justusa Georgiusa Schotteliusa iz A. Scholzevega nemškega narečnega slovarja 1933). Narečja so se istila s preprostim ljudstvom, ljudstvo pa je bilo neizobraženo — in kdo bi hotel veljati za neizobraženega — zato so bila narečja primera ravno še za burke in komedije. Bolj zdravo razmerje do njih je imel J. W. Goethe, saj pravi: »Jede Provinz leibt ihren Dialekt, denn er ist doch eigentlich das Element, in welchen die Seele ihren Atem schöpft!« (Löffler 1980: 15; citata ima po Socinu 1888: 426).

V slovenskem jezikovnem svetu je bilo razmerje do ljudskega od vsega začetka bolj spoštljivo. Protestantski pisci so se dobro zavedali velikega števila narečij in so si zato prizadevali pisati tako,

da je vsak kar največ razumel v svojem govoru. Modri in razgledani Trubar, ki je s svojo dolenjščino bogatil ljubljansščino, pravi k predgovoru k Matejevemu evangeliju (1555): »Kedar ta slovenski jezik se povsod glih inu v eni viži ne govori — drigači govore z dostimi besedami Kranjci, drigači Korošci, drigači Štajerji inu Dolenci ter Bezjaki, drigači Krašovci inu Istrijani, drigači Krovati -, obtu smo mi le-tu naše delu v ta krajnski jezik hotli postaviti za dosti riči volo, nerveč pak, kir se nom zdi, de ta tih drugih dežel ludi tudi mogo zastopiti. In mi nesmo v le-timu našimu obračanu oli tolmačevanu lepih, gladkih, visokih, kunštnih, novih oli neznanih besed iskali, temuč te gmajnske krajnske preproste besede, katere vsaki dobri preprosti Slovenec lehku more zastopiti; zakaj ta muč svetiga evangelija inu naše izveličane ne stoji v lepih, ofertnih besedah, temuč v tim duhej, v ti risnici, v ti pravi veri inu v enim svetim krščanskim lebnu.« Niso bili jezikovni puristi, saj jim je šlo v prvi vrsti za »izveličane«.

Pohlin sicer govori o »Pöbelsprache« in »Schriftsprache«, toda v nasprotju z nemško govorečim svetom narečja nikoli niso veljala za jezikovni izrodek brez vsakršnih pravil. Danes bi po zaslugi jezikoslovcev morale biti zadeve razčiščene — se pravi, da doma gojimo narečje, če ga imamo, naloga šole pa je, da skrbi za knjižni jezik in da pri tem ne zanemarija narečij, marveč da prek njih skuša ustvariti most do knjižnih sistemov. Kaže, da bo treba na novo ovrednotiti narečja in jim vrniti tisti pomen, ki ga imajo, kajti še daleč niso le neka socialna zvrst, kot izhaja iz slovnice. V taki določitvi vidim nekaj slabšalnega, ker merilo uporabnikov jezika ni zadostno, češ delavci, rokodelci, kmetje in ljudje z nižjo izobrazbo so govorniki narečij, akademiki, podjetniki in višji uradniki pa govorniki standarda. To pa ne bo držalo, ker slednji lahko zavestno gojijo tudi svoje narečje, če jim je do tega. Enako velja za koroško slovensko »nomenklaturu«, kolikor obvlada svoje narečje.

3. Narečja — enakovredni podsestavi

Za določitev narečij uporabniki torej ne morejo biti edino merilo. Pogosto se sliši, da v narečjih niso zastopane vse slovnice kategorije, češ, manjka predpreteklik, imajo okrnjeno besedišče, manj skladenjskih možnosti, torej manj možnosti logičnega strukturiranja (recimo s podrednimi vezniki), medtem ko imajo nadrejeni jezikovni sestavi kar najbolj izrabljene slovnične ravnine, kar največji inventar vseh slovničnih kategorij, maksimalno besedišče in skladenjsko raznolikost. Razlika pa je po mnenju jezikoslovcev (Löfller 1980: 5) le v pogostosti rabe nekaterih slovničnih možnosti, pogostejše priredje in konkreten način izražanja v nasprotju s pogostim podredjem in abstraktnim načinom izražanja v standardnem jeziku, kar je vse posledica različnih področij rabe narečja in standarda. Možnosti, ki jih daje knjižni jezik, potencialno lahko daje tudi narečje, samo da za to ni praktične potrebe, tako da narečje nikakor ni neka pomanjkljiva različica enotnega narodnega jezika. Medtem ko je standard nadpokrajnski, prostorsko neomejen in brez krajevnih posebnosti — zato pa tudi s kar največjim sporazumevalnim dosegom — so narečje sistemska različica s prostorsko omejeno veljavo.

Za primer odlomek besedila iz Sel, v katerem je vse polno prirednih in eliptičnih stavčnih konstrukcij, ki bi bile v knjižni slovenščini nenavadne, ker je večina skladenjskih vzorcev v besedilu narejena po nemškem kopitu, hkrati pa gre za skladno govorenega jezika in njegove zakonitosti (Karničar 1990: 313; glej tudi primere na koncu prispevka):

Nõ, p̄s: li n̄ šlè:ji, q̄á:j j ž̄ n̄rè̄s:duw se, j bi:w pa n̄ sm̄r:t upsò̄:jin. J pa tá:mi ws̄è ž̄ pr̄jt bow, wóç z̄wé̄s:zani, j pa p̄:šwa pa p̄rj̄t̄:zduwa h̄na bá:ba n̄ b̄s:lim q̄ò:j, p̄ z b̄f̄:wu h̄:d̄arcu pumá:χawa, j biw Ló:js pa wpr̄š̄č̄in. Pù:q̄š̄i s pa li:χ t̄q p̄sq̄nili, q̄à:q̄r pa d̄ p str̄t̄:l̄l j ž̄i wóç z̄wé̄s:zani mè:w, h̄l. Ló:jz, pù:q̄š̄i p̄ò̄s:q̄nij, j pa ž̄t̄:ju, da j b̄èq, h̄l, na h̄ū:nim swét. Zwé̄s:ž̄ij h̄r wóç, q s̄é:bi p̄r̄su, wíš, ws̄è p̄:wχ̄n pulici:ji pa ž̄ni:r̄ju wq̄r̄li j̄e:ha, pa b̄a:r̄aj ha : »Nõ, Ló:jz, q̄ù: pa j̄e?« Ji pa dj̄:w : »Ws̄è j n χud̄f̄:č, a s na t̄m bul s na h̄ū:nim swét, pus̄ò̄:d j s̄á:ma pulicì:ja.«*

S svojim glasoslovnimi, oblikoslovnimi, besednimi in skladenjskimi odmiki so torej narečja v nekem zemljepisnem prostoru enakovredni podsestavi. Ne morejo pa biti jezik znanstvenikov, ker je znanstveni jezik s strogo terminologijo najzahtevnejša funkcijska zvrst jezika. Njihova raznovrstnost in razdrobljenost sta mednarodno občudovano in priznано dejstvo in temeljna posebnost slovenskega jezikovnega prostora. Zato bi moralo tako bogastvo na tako majhnem prostoru navdajati z velikim ponosom slehernega jezikovno in kulturno zavzetega Sloventa in neslovenca, da ne govorim o slovenistih (glej Smole 1993: 233). Da je tako malo dialektologov (čeprav bi človek pričakoval v vsakem večjem središču sedmerih narečnih baz po enega neugnanega zapisovalca in popisovalca živega bogastva), si lahko razlagam le tako, da dialektologija nima ustreznega položaja, ali pa so narečja že na tako nizki stopnji, da bodo zdaj zdaj izginila. Nikakor jih ne bi smeli zanemarjati kot neke okrnjene jezikovne sestave, kakor se je pogosto razglašalo, kajti knjižni jezik bo laže preživel v svoji polivealentnosti, polifunkcionalnosti in normiranosti. Koroška slovenska narečja se med sabo razlikujejo bolj po zvočni in besedni podobi kot pa po globinski sestavi, od knjižnega jezika pa nič bolj kot vsa druga obrobna slovenska narečja, sicer razumevanje standarda ne bi bilo zagotovljeno v taki meri.

Znanje slovenščine na Koroškem sploh hira (prim. npr. Fischer 1983, Lausegger 1991), še zlasti, kar zadeva aktivno znanje knjižnega jezika — ne nazadnje, ker ni dovolj govornih položajev, v katerih bi lahko uporabljali knjižni jezik; lahko bi se reklo: vozniško dovoljenje je, ni pa prakse. Možnosti, kako priti do knjižnega jezika, sta načelno dve: šola in društva, medtem ko v družini narečnih govorcev knjižnost zveni kot pravo spakovanje. Najstarejše izročilo knjižnega jezika prihaja z »lece«, bi se reklo tudi s »kancelna«, s prižnice), in to že od Brižinskih spomenikov, za tiste, ki pač hodijo v cerkev. V cerkev ne hodijo vsi ljudje, po gostilnah pa žal tako lepe slovenščine ni. (»Pridige« se slišijo potem doma, upati je, da vsaj v nepokvarjenem narečju!) Dejstvo ostaja, da na podlagi narečja tudi knjižni jezik razumemo. In to že od nekda. Če bi postavili trdega govorca katerega koroškega slovenskega narečja pred trdega Nemca, bi pač ne bilo sporazumevanja, z Ljubljančanom pa bi se verjetno dobro zmenil, pa čeprav koroški Nemci radi trdijo, da se s koroškim slovenskim narečjem laže naučiš nemško kot slovensko, češ, tako blizu nemščini so. Poslušajmo, kaj pravi na to v uvodu k slovenski slovnici Gutsman že leta 1829:

»Glaubet mir, gelehrte und seeleneifrige Sprachgenosen! obschon der gemeine Mann nach Verschiedenheit der Gegenden verschiedene Aussprachen und Endungen der Wörter angenommen; ob er schon glattweg, oder grob sich ausdrücket, versteht er doch den feinern Ton und regelmässiger Wortbildung des geistlichen Redners; ja er wird stolz darauf, und dünkt sich selbst ein Mehrers zu seyn, wenn er sieht, daß seine Sprache auch nicht ohne alle Zierlichkeit ist. Glaubet ferner mit mir meiner selbst eigenen Erfahrung, da ich in meinem Missionsamte alle windischen Pfarren abgelaufen, und dennoch überall in einer mittelmässigen Vertigkeit redenden mit Beifalle bin verstanden worden.«

4. Narečjeslovje — veda romantikov?

Dialektologija ne more biti le konjiček zagnanih starinarjev, ki jih simpatija do ogroženih jezikovnih podsestav in podedovana sla po zbiranju in lovu silita k zapisovanju redkih besed. Urbanizacija, dolgoletni vpliv napačne jezikovne politike, migracija, javna občila in materialistična zagnanost zelo močno pritiskajo na do še nedavno čisto slovenske kraje na Koroškem, tako da je slovenščina z narečji vred čedalje bolj izpostavljena nemškemu vplivu. Škoda bi bilo jezikovnega bogastva, če bi propadlo za vselej, kajti že zaradi svoje obrobnosti so naša narečja ohranila najstarejše jezikovne posebnosti in spadajo iz zgodovinsko-primerjalnega zornega kota, se pravi glede na nehomogeni slovanski izvir alpskih slovanov — gotovo k enemu iz najzanimivejših raziskovalnih območij v Evropi (na to je pogosto opozarjal bivši vodja graškega raziskovalnega projekta inventarizacije koroškega slovenskega ljudskega jezika Erik Prunč). Kljub pozitivnemu razmerju do narečij, čemur smo priča v zadnjem času, pa niso ogrožena samo narečja, temveč, kot rečeno, znanje slovenskega jezika sploh, in sicer kljub možnostim, kakršnih ni bilo še nikoli: velika moralna opora nove države

Slovenije, dvotirno politično in kulturno razkošje na Koroškem, televizijske in radijske oddaje, tedniki, založbe, gimnazija, trgovska akademija, možnost uporabe slovenščine pri 47 uradnih (skupno s 14 občinami), tisoč maturantov, vrsta akademikov itd. Toda kaj z vasmi? Očitno učiteljem šolski predmet slovenščina ne pomeni drugega kot literaturo, zato se tudi nič ne pomakne na boljše. Poskrbeti bo treba tudi za praktične stvari, ne samo za pesmice, ki jih lahko piše malodane vsakdo, če zna s pridom uporabljati odzadnji slovar slovenskega jezika.

5. Narečja v osnovni šoli — most do knjižnega jezika?

Naši govori, obogateni in obremenjeni z nič koliko nemškimi izposojenkami, so bili doslej dovolj močni, da so preživeli: sprejeli so izposojeno gradivo in ga prilagodili lastnim glasovnim, oblikoslovnim in pomenoslovnim zakonitostim. Tezavrus koroškega slovenskega ljudskega jezika da je prepričljiv vpogled v marsikatero pomensko, slovnično in zemljepisno posebnost iz življenja posamezne besede. Doslej se narečni sestavi niso sesuli ne v sklanjatvi ne v spregatvi. V zadnjem času pa je le opaziti, da si ljudje ne izposojajo le posameznih besed, marveč kar cele sintagme in stavke, to kar do zdaj »ajgentlih ni bovu selpstfarštendlih«, Merkač/Jurič 1984: 86), oziroma da prihaja »do vse bolj izrazitega križanja različnih plasti govornega jezika s prevzemanjem iz različnih kodov: bodisi iz slovenskega pokrajinsko-pogovornega jezika, bodisi iz nemškega narečja oz. višje nemške jezikovne variante (Lausegger 1991: 98). Grozi nevarnost, da bodo z leti ostale slovenske le še pike in vejice. So pa seveda še kraji ob stenah Karavank, kjer so narečni sestavi še močni in bodo tudi preživeli. Zato naj na podlagi dolgega samoglasniškega sestava iz Sel pod Košuto dam primer, ki je mišljen kot pomoč učiteljem, kako si pomagati z narečnim samoglasniškim sestavom pri graditvi mostu do knjižnega jezika. Kaže pa, da prispodoba mostu šepa, kajti to bi pomenilo, da je med bregovoma velika voda — narečja ne poznajo besede »reka« -, razlika pa je v resnici le na površini, se pravi, da ne gre toliko za dva bregova, ki bi jih moral povezovati most, marveč kvečjemu za višje nadstropje v isti stavbi, za to pa bi bila ustrezna prispodoba dvigala — če ne bi zbužalo občutka klavstrofobije.

Narečja kot polnofunkcionalne podsestave bi bilo treba pospeševati tudi na ljudskih in glavnih šolah. Ljudskošolskim učiteljem si upam celo svetovati, naj z otroki v začetku govorijo v šoli v krajevnem narečju, če ga obvladajo, in tako ustvarjajo prehod h knjižnemu jeziku in pisani besedi, po čemer je seveda šele treba zbuditi skomine. Najbližja pot pa pelje v krajih, kjer ni dnevnega stika s knjižnim jezikom ravno prek narečij. Učiteljeva stvar je, da šolarju omogoči prehod v višje nadstropje iste zgradbe. Zdi se mi, da je pametnejše, če se mu to posreči prek narečja, kakor da bi, opravičujoč svojo nezmotljivost, štel učenčeve napake ter s tem zbuval pri otrocih strah in slabo vest. Bolj smotno je, če jim pojasni in razloži narečne pojave in jih primerja z ustreznim standardnim inventarjem. Tako je v ljudski šoli na Obirskem uspelo učiteljici Marti Polanšek, ki zdaj uči 10 otrok, prek narečja spraviti jezikovno raven šolarjev na zavidljivo raven, čemur pripomorejo tudi redni javni nastopi šolarjev z recitacijami in igrkami.

6. Primer dolgega dvoglasniškega vokalizma iz Sel

Kako torej priti prek narečja od zbornega jezika? Ena od najhujših pregrad bo fonetika. Zato si oglejmo najprej osnovni koroški dvoglasniški sestav in pogledjmo, ali je res tako zapleten ali pa se nam to samo zdi.

Dolgi samoglasniški sestav v Selah pozna, i, iɪ, e, eɪ, ê, a, o, oɪ, o, u, torej 10 samoglasnikov, če pa upoštevamo še ɚ z obema tonemoma vred (npr. pwáwa / ta pwáwa) bi to pomenilo 22 dolgih samoglasnikov. Kje se pojavljajo posamezni samoglasniki?

i nastopa na etimološkem mestu: *lipa, hiša, lisica, malina, vimček, griva, vino;*

iɪ odseva stalno dolgi jat (ê), staro in novocirkumfektirani novoakutirani jat; *kres, sneg, žleb — zvezda, gnezdo, sveča, greh;*

v internih zlogih besed v množini: *mesta, kolena, dela, ceste*, kjer bi bilo pričakovati staroakutirani jat;

e je refleks za cirkumfektirani etimološki e (*peč*) in novoakutirani etimološki e (*zelje, ženska; žegnan, nedelja*);

e \bar{z} odseva staroakutirani e, skrajšani in kasneje podaljšani (*breza, streha, mesto*), nosnik e (*detelja, sreča, poklekni* (pri Poljancih je nosnik a), dolgi polglasnik (pri Poljancih a: *dan, pasji*), cirkumfektirani etimološki e: *lesen, voden*) etc. Razlika med e in e \bar{z} je povsod nevtralizirana, tako, da se v cerkvi sliši le široki e — *sveta Marija ...*

ê je kot v knjižnem jeziku drugotno naglašeni e: *žena, jezik*;

a je etimološki a: *baba, jama, žaba*;

ô sekundarno naglašeni o: *rôka, nôga, kôza*;

o \bar{z} zlasti stalno dolgi nosni o: *klop, okrogel, rob, sod, golob, moka, moder, sosed; krona, krota, loč, kočej etc.*

u \bar{z} cirkumfektirani etimološki o: *bog, moč, gnoj, gospod*;

u etimološki u: *muha, duša, luč, brus, luknja*.

V kratkonaglašnem sestavu sta v osrednjem delu zreducirana i in u (qr \bar{x} , n \bar{r} t), v obirskem narečju tudi tudi a — Hérmán je zn \bar{v} šr \bar{b} at, br \bar{t} pa n \bar{a} q (br \bar{t} = 1. brat, 2. brati).

Kljub vsej raznolikosti je treba ugotoviti, da bi bil prehod na knjižni glasovni sestav povezan z malenkostnim trudom. Kjer sta v narečju i \bar{z} in u \bar{z} , je v knjižnem oziru ê in ô; e \bar{z} bi ustrezal e \bar{z} -ju (razen pri polglasniku - dan, vas), o \bar{z} pa o \bar{z} -ju, drugo je enako. Tako učitelj v Selah ne bi smel imeti težav. Še laže bi bilo za tistega, ki bi poučeval v Železni Kapli, kajti tamkajšnji samoglasniški sestav ima le dvoglasnika o \bar{z} in e \bar{z} dodatno h knjižnemu sestavu, ujema se celo jat — to je za Koroško nenavadno — saj je povsod i \bar{z} , razen od Plajberka do Malenc, kjer ga zastopa i, vokalizem v Kortah pa je popolnoma enak knjižnemu. Torej samoglasniki ne morejo biti najhujša ovira. Laže je preiti z večjega števila samoglasnikov na manjše kot pa obrnjeno, tako da bi se oseba s knjižnim samoglasniškim sestavom le s težavo priučila kakšnega narečja z vsemi prozodičnimi prvinami.

V podjunskih narečjih, zlasti v jugovzhodni Podjuni med Poljanci (da se ločijo od Vršanov in Dravcev) okoli Blata/Doba, so si sestavi podobni, samo z dodatnima a-jevskima fonemoma (*váča* =leča \neq *váča* =oča, Zdovc 1972: 41) in o \bar{z} kjer je treba upoštevati še ostanke nosnosti, zlasti pri o \bar{z} -ju (Globasnica, Šentlipš), kar ni v Evropi nič posebnega, saj jih imajo tudi Francozi in Poljaki. Nadalje se pojavlja tukaj labiovelarizacija — tam, kjer se govori o, je knjižno a. Reče se *krava/trava*, vendar *moma*, ker pred prvotnim v-jem ni prišlo do tega pojava, sicer so skoraj vsi a-ji postali o-ji. Po drugi strani pa se je nosnik a že deanaliziral in je nastalo nekaj drugotnih a-jev: *gvádu, pukvádknu*. Nekoliko bolj odprta kot v Selah pa sta diftonga oa in ea — *koáza, roáka, žeána, reáku*.

Samoglasniška sestava Sel in Doba sta po razvrstitvi samoglasnikov skoraj enaka (razen nosnikov), samo da je drugačna pogostnost, ker so posamezni refleksi izid drugačnega tisočletnega razvoja, ki so ga določali razni jezikovni in nejezikovni dejavniki, npr. naselitev (besedje) zemljepis, upravne in cerkvene meje (npr. dobrolska in šmihelska fara — meja izoglos q/k, h/g, a/o — glej Zdovc 1972: 139) — Tako sem se površno dotaknil le dveh samoglasniških sestavov, obstaja pa v govorih Roža, Podjune, Zilje in Obirja po nekaj rahlo se razlikujočih sestavov.

Samoglasniki očitno ne morejo biti največji problem. Lahko se zgodi, a je redkost. Tako je npr. Lepenčan (obirsko narečje) vprašal Selko, ali ima kakega *qôniya* (*qon qóna; qôni* — konje, majhen konj), pa je to razumela po svoje, namreč *qôzniya*, dvoglasniško, *qôzni* pa je v Selah prašiček, in je dejala — *Ql \bar{q} ar hóçiti, p \bar{v} han hl \bar{v} n!*

Več truda kot za samoglasnike je treba za soglasnike z različnim mehčanjem, premeti in asimilacijskimi pojavi. Osrednji del Koroške — uokvirjata ga izoglosi k — g —, pozna le q ter h.

Treba pa je veliko več artikulacijskega truda, da človek reče *konj, krava, klobuk* namesto *qoj, qráva, qv'qobq* in se pri tem skoraj zažre. Poleg tega mora upoštevati še knjižni apikalni r, ki ga v narečju nima.

Zakaj imajo gorati deli zahoda in vzhoda **k g χ r**, osrednja ravnina pa **q h χ/h R**, je vprašanje. Včasih so menili, da so sprememb v artikulaciji krivi zunanji dejavniki, recimo podnebje. Zato da imajo skandinavci, Švicarji in Tirolci podobne trde glasove, v nižinah pa je vse mehkejše. J. Grimm pravi: »die Erfahrung lehrt, daß Bergluft die Laute scharf und rauh, das flachland sie weich und blöde mache.« (Löffler 1980: 24).

7. Besedila

Narečni primeri starejših govorcev so eden iz Doba pri Pliberku, eden iz Šentjakoba v Rožu, eden iz Lepene, zadnji pa z Zilje. Skušajte si sami ustvariti sodbo, kaj bi bil najtrši oreh pri prehajanju na knjižno ustreznico, ki ob vseh težavah, na katere naletimo, podobne tematike v neumetnostnih zvrsteh kajpak ne obravnava. Na levi strani je transkribiran primer narečja, na desni knjižno »prečrkovanje«, pravo ubeseditev v knjižnem jeziku pa naj bralec tvega sam. Informant primera 7.1 je bil pripadnik starejšega rodu, besedilo pa je transkribirano s traku. Primer 7.2 je vzet iz knjižice K. Pečnika (1928: 27-28), 7.3 je iz moje monografije (Karničar 1990: 320), 7.4 pa je del besedila, ki ga je informantika predložila žiriji avstrijskega narečnega literarnega natečaja mesta Feldkirchen/Trg leta 1993.

7.1 Dob (podjunsko narečje)

Mbárt je tûj ádn prišu k anéj,
 álte, tək, pud váknə, pun'qči,
 poá pa tək, víŕda, púŕbi s trúcal:
 g'ər mi 'opri al pa n'ətər ma spústi.
 Poála sa j pa pustíva namórnvat,
 ga j pa spustíva n'ətər, je ležóva
 v pustéli. Poá j pa tək ubíŕ noáj
 štək unta dáržova, nu, spot kóvtra,
 pə m'ímə čévənc štək unta.
 Poá j pa réku: nò, j djóv,
 k'ək, pa da štək dəržís noája unta,
 pa saj bol n'ətər sa purávnaj.
 J pa djóva: víŕš, j djóva, n'əs
 smu gnúŕj vuzíli, c'ŕv dán,
 səm pa búŕsa gnúŕj bósava,
 jútŕe ga m pa druč, pa kni vríŕdnə,
 j djóva, də bə noája umívova,
 sa pa dévə pəršpóra.

Enbart je tudi eden prišel k eni
 jeli-te, tako, pod okno, ponoči,
 po(tlej) pa tako ve(š)da, pobi so trucali:
 gor mi odpri ali pa noter me spusti.
 Po(t)lej se je dala namarnovati,
 ga je spustila noter, je ležala
 v postelji. Po(tlej) je pa tako obe nogi
 tako venta držala, no, izpod kovtra,
 pa mimo čelnic tako venta.
 Po(tlej) je pa rekel: no, je dejal,
 kako pa da tako držiš noge venta,
 pa saj bolj noter se poravnaj.
 Je pa dejala: veš, je dejala, danes
 smo gnoj vozili, cel dan,
 sem pa bosa gnoj basala,
 jutri ga bom pa dru(gi)č, pa ni vredno,
 je dejala, da bi noge umivala,
 se pa delo prišpara.

7.2 Šentjakob (rožansko narečje); naglas in ö (= ozki e) po avtorju, q = k

...Biv səm še an mvad pub an'ah
 11 alə pa 12 lit, qŕ so bəli
 Francozə v Rožə, vondər pa žö
 dro đoəol star, da dro dorö
 še vse punam, bu je löta 1813
 alə pa 1814. Təđój je nimščə
 cašar v Vine naše graje na
 fracošča casarja Napoleona

Bil sem še mlad pob enih
 11 ali pa 12 let, ko so bili
 Francozi v Rožu, vendar pa že dro
 dovolj star, da še vse dro dobro
 pomnam, bilo je leta 1813
 ali pa 1814. Tedaj je nemški
 ceser na Dunaju naše kraje na
 francoskega ceserja Napoleona

zhubov. Napoleon, to je biv
qerlɛc vod nja je vse cesarje pa
qrale hvava bolóva. Nimcɔ so
riqalɔ, da Francozɔ nɔɕiso
fletnɔ, da so le Nimcɔ fletnɔ.
Lih tɔqɔ qaqɔr tista Mojɔca,
ta!a na hribre, qɔ žinja,
da je samu von'a žavbɔrna.
Tudi Francozɔ so bɛli aní prov
fletnɔ lɔđi. /.. /Svačanɔ so
bɛli Nimcɔ, mi Rožanɔ pa
Francozɔ. B'eštɔrhaca!

izgubil. Napoleon, to je bil kerlc,
od njega je vse cesarje in
kralje glava bolela. Nemci so
rekli, da Francozi nič niso
fletni, da so le Nemci fletni.
Glih tako kakor tista Mojca,
tale na hribru, ki misli,
da je samo ona žavbrna.
Tudi Francozi so bili eni prav
fletni ljudje. /.. /Svečani so
bili Nemci, mi Rožani pa
Francozi. Beštɔgaca!

7.3 Lepena (obirsko narečje)

Pɔb je pa žɔbru dol:
Huspɔt spuedníc, mate rɔt q hɔn
pulɔníc, jɛs sɔm pa vbóh
hréšɔnq, mam rɔt ɔn léšɔnq.
/.. / Tɔda j pa fár vɔn purínu,
j stɔr bɛv pa palíc mɛv,
pa s palíci vžháv pɔba, da se j
palíca qár zvómva, tɔq je
vžháv pɔba. Pɔb je qár nɔt u
prúq sɛdu. Pó pa pávɔr bára
dóma ha: Nò,
qáq pa j bɔv pɔr spóved? J pa
réɔqu: Spóved je še qar bɔva,
spóved. Upɔajív, upɔajív, je
réɔqu, se b nɔ bɔv pɔrvumív,
b me bɔv še vbív.

Pob je žebral doli:
Gospod spovednik, imate rit ko en
polovnik, jaz sem pa ubog
grešnik, imam rit (ko) en lešnik.
/.. / Tedaj je pa far ven porinil,
je star bil in palico imel,
pa s palico užgal poba, da se je
palica kar zlomila, tako je
užgal poba. Pob je kar not v
pruko sedel. No, po(tlej) pa paver bara
doma ga: No,
kako pa je bilo pri spovedi? Je pa
rekel: Spoved je še kar bila,
spoved. Obhajilo, obhajilo, je rekel,
(če) se bi ne bilo prozelomilo,
bi me bilo še ubilo.

7.4 Bistrica na Zilji (ziljsko narečje)

Zanabart paléda bávɔa pɔčásnɔ
zád, púɔšla jɔ vsɔ tɔkɔ nágvɔ
švɔ. Ténf! Dá mu cɔbála, pa
možlɔ jɔ pádu z galídɔ zádɔ
znak! Mljíɔka jɔ téku pa róbtɔ.
Nɔšɕɔ nɔjɔ réku bɔsjíɔdɔ. Kráva
jɔ túd pɔžbɔkváva kakɔr nɕa
béjɔ bvɔ. Bíɔ mljíɔka v zaljéɔni
trávɔ. Gríɔɔ! Kájda pɔv lépɔ
za palédatɔ. S práznɔ galídɔ
sma šlɔ zád prúɔtɔ fáɕɔ.
Tɔtnɔtɔ, kɔ jɔ nɛɔtɔ réku:
Saj nɔɕ na stóɔ, bɔmɔ pa
namesta mljíɔka žgánjɔ pí!ɔ,
smɔ sɔ šɔlɔ vsɔ smíjátɔ začélɔ.

Zaenbart pogleda bavha počasno
zad, pošle je vse tako naglo
šlo. tenf! Da mu cebalo, pa
možlje je padel z golido zad
vznak! Mleko je teklo po robu.
Nihče ni rekel besede. Krava
je tudi prežvekovala kakor nič
bejo bilo. Belo mleko v zeleni
travi. Greh! Kajda prav lepo za
pogledat. S prazno golido
smo šli zad proti faci.
Tenotri, ko je nekdo rekel:
Saj nič ne stori, bomo pa
namesto mleka žganje pili,
smo se šele vse smejeti začeli.

Ugotovili smo, da imajo narečja, ki živijo in dobro delujejo, lahko pomembno vlogo korektiva. Velik problem pri osvajanju knjižnega jezika je še besedni red (skladnja), medtem ko bo govorcu zbornega jezika največja ovira glasovna in domala neosvojljiva prozodična podoba narečij.

Viri in literatura

- Coseriu 1970 Eugeniu Coseriu, *Einführung in die strukturelle Betrachtung des Wortschatzes*, Tübingen 1970
- Fischer 1983 Gero Fischer, *Das Slowenische in Kärnten*, wien 1983
- Gutsman 1829 Oswald Gutschmann, *Windische Sprachlehre, Verfaßt von Oswald Gutschmann, weiland kais. königl. Missionär in Kärnten. Klagenfurt 1829*
- Hafner 1980 Stanislaus Hafner, *Zur Frage der Inventarisierung der slowenischen Volkssprache in Kärnten, v: SFb 1 (glej tam), 11-36*
- Karničar 1990 Ludwig Karničar, *Der Obir-Dialekt in Kärnten, Die Mundart von Ebriach/Obirsko im Vergleich mit den Nachbarmundarten von Zell/Sele und Trögern/Korte, Wien 1990 (ÖAW, Phil.-hist. Klasse, Sitzungsberichte, 551. Band).*
- Karničar 1992 Ludwig Karničar, *Die tierwelt in den Kärntener slowenischen Mundarten, v: Anzeiger für slavische Philologie, 21.1992, 39-53*
- Lausegger 1991 Herta Lausegger, *Sodobni trenutek slovenskih govorov na Koroškem, v: Nemezetközi szlavisztikai napok 4, Szombatyhely 1991, 95-104*
- Löffler 1980 Heinrich Löffler, *Probleme der Dialektologie, Eine Einführung, Darmstadt 1980²*
- Merkač/Jurič 1984 Franc Merkač/Marija Jurič, *O vaškem vsakdanu, Disertacije in razprave 7/Dissertationes und Abhandlugen 7, izd. Slovenski znanstveni inštitut/Slowenisches wissenschaftliches Institut, Klagenfurt/Celovec 1984*
- Pečnik 1928 Karl Pečnik, *Naši dialekti, Dunaj/Wien 1928*
- Scholz 1933 A. Scholz, *Deutsche Mundarten-Wörterbuch, Versuch einer Darstellung ihres systematisch-historischen Werdeganges von Anbeginn zum Ende des 18. Jahrhunderts, 1933*
- SFb 1 *Lexikalische Inventarisierung der slowenischen Volkssprache in Kärnten, (Grundsätzliches und Alogemeines), izd. St. Hafner in E. Prunč, Graz 1980 (Slowenistische Forschungsberichte 1 = SFb 1)*
- Smole 1993 Vera Smole, *Vseslovenski narečni slovar: da ali ne, v: Jezik in slovstvo, 38. 1992/93.6, 233-235*
- Socin 1888 A. Socin, *Schriftsprache und Dialekte im Deutschen nach Zeugnissen alter und neuer Zeit, 1888, nov natis 1970*
- Thesaurus *Thesaurus der slowenischen Volkssprache in Kärnten, izd. St. Hafner in E. Prunč, zv. 1-3, 4. zv. v tisku; Wien 1982, 1985, 1992; Schlüssel zum Thesaurus der slowenischen Volkssprache in Kärnten, Wien 1982 (ÖAW, Schriften der Balkankommission, Linguist. Abteilung, Sonderpublikation)*
- Trubar 1555 Primož Trubar, *Ta evangeli svetiga Matevža, Tübingen 1555*
- Zdovc 1972 Paul Zdovc, *Die Mundart des südöstlichen Jauntales in Kärnten, Lautlehre und Akzent der Mundart der »Poljanci«, Wien 1972 (ÖAW, Phil.-hist. Klasse, Schriften der Balkankommission, Linguist. Abt. 20)*

Ludvik Karničar

UDK 808.63-087(436.5)

SUMMARY

DIALECTS FROM THE KOROŠKA REGIONS AS A BRIDGE TO LITERARY LANGUAGE

Dialects should be systematically cultivated, for they as one of the sub-systems of the language in an equal way express the linguistic world of the individual in his smallest regional or local unit. They enable him faultless communication at home and in its closest vicinity. Unfortunately they were neglected in the past and considered as inferior. Protestant writers were an exception, for they had a respectful attitude towards the Slovene dialects and they especially tried to be understood by as many people as possible.

For the dialects from the Koroška region it is known that they more than in their deep structure differ from each other in their vocal and lexical image; from literary language, however, they differ no more than the other marginal Slovene dialects. That is why the dialects in elementary school can be some kind of natural transition towards literary language and written word.